

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
Інститут психології ім. Г.С. Костюка

В.В. Москаленко

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

Видання 2-ге, виправлене та доповнене

*Затверджено
Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ
«Центр учбової літератури»
2008

ББК 88.5я73
М 82
УДК 316.(075.8)

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист №14/18.2-2100 від 23.09.2004 р.)*

Рецензенти:

Моляко В.О. — академік Академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор;

Чепелева Н.В. — член кореспондент Академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор;

Карамушка Л.М. — доктор психологічних наук, професор.

Москаленко В.В.

М 82 Соціальна психологія. Підручник. Видання 2-ге, виправлене та доповнене – К:
Центр учбової літератури, 2008. – 688 с.

ISBN 978-966-364-591-9

Підручник, що пропонується є другим виданням книги, що отримала в 2006 році диплом II ступеня Академії педагогічних наук України на конкурсі кращих наукових робіт в номінації підручників і дидактичних комплектів для учнів, студентів.

В підручнику викладено основні теми загального курсу соціальної психології на основі сучасних досліджень в цій галузі. Проблеми, які висвітлюються в підручнику, відображають новий погляд на стан соціально-психологічної науки і відповідають тим потребам в соціальних знаннях, які склалися в суспільстві на даному етапі. Зміст, що викладено в темах підручника, розкривається на основі новітніх досягнень сучасної соціальної психології. В ньому знайшли відображення ряд проблем, які ще не висвітлені в існуючих на сьогодні інших підручниках і посібниках з соціальної психології, зокрема „техніки спілкування”, „окремі моделі соціалізації” тощо.

Теоретичний матеріал підручника ілюструється прикладами, описами експериментів, в ньому є тестовий матеріал, вправи, рекомендовано літературу до кожної теми.

Підручник може бути корисним не тільки для студентів та аспірантів, але й прислужиться всім тим, хто цікавиться питаннями соціальної психології.

ISBN 978-966-364-591-9

© Москаленко В.В., 2008

© Центр учбової літератури, 2008

ЗМІСТ

ВСТУП	15
РОЗДІЛ І. СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ЯК ЯВИЩЕ І ЯК НАУКА	19
Глава 1. Соціальна психологія як явище	20
Ефект соціальності та його виявлення в психічних феноменах	20
Форми існування соціально-психологічних явищ	22
Висновки	23
Основні терміни та поняття	24
Питання для обговорення та закріплення матеріалу	24
Глава 2. Предмет та методи соціальної психології як науки	25
Передумова виникнення та розвитку соціальної психології як науки ...	25
Предмет соціальної психології як науки	30
Методологія та методи дослідження в соціальній психології	35
Методи емпіричного дослідження	37
Спеціалізовані соціально-психологічні методи	40
Лабораторний експеримент	40
Метод соціометричних вимірювань	43
Контент-аналіз	44
Висновки	46
Основні терміни та поняття	47
Питання для обговорення та закріплення матеріалу	48
Література до теми	50
Глава 3. Соціальна психологія як наука: історичний екскурс	52
Психологія народів і мас	52
Теорія психології народів	58
Концепція „інстинктів соціальної поведінки”	60

Експериментальний етап у розвитку соціальної психології	63
Висновки	68
Питання для обговорення та закріплення матеріалу	70
Основні терміни та поняття	71
Література	71

РОЗДІЛ II. СУЧАСНІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ ЗАРУБІЖНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Глава 4. Біхевіоризм

Класичний біхевіоризм	79
Теорія оперантного наочіння Б. Скіннера	80
Соціально-когнітивна теорія А. Бандури	84
Основні принципи соціально-когнітивної теорії	85
Наочіння через моделювання	87
Стратегія самоконтролю для модифікації проблемної поведінки	88
Висновки	91
Основні терміни та поняття	92
Питання для обговорення та закріплення матеріалу	92
Тест на самоконтроль	93
Література	95

Глава 5. Когнітивний напрямок в соціальній психології

Загальні питання	96
Структуралізм Ж. Піаже	98
Інформаційний підхід в когнітивному напрямку	102
Когнітивний розвиток в соціальному контексті	103
Когнітивна соціальна психологія С. Москвичі. Концепція соціальних уявлень	106
Висновки	117
Основні терміни та поняття	119
Питання для обговорення та закріплення матеріалу	119
Література	120

Глава 6. Психоаналітичний напрямок	122
Загальні питання	122
Соціально-психологічна психоаналітична модель Шутца	123
Соціально-психологічна концепція К. Юнга	124
Его-психологія Еріка Еріксона	128
Гуманістична теорія особистості Еріха Фромма	132
Соціальні типи характеру	135
Соціокультурна теорія особистості К. Хорні	136
Висновки	137
Питання для обговорення та закріплення матеріалу	138
Основні терміни та поняття	139
Література	139
Глава 7. Гуманістичний напрямок в соціальній психології	141
Історичні передумови формування гуманістичної соціальної психології	141
Концепція А. Маслоу	142
Теорія ієрархії потреб	143
Самоактуалізація особистості	144
Карл Роджерс	147
Висновки	147
Питання для обговорення та закріплення матеріалу	148
Основні терміни та поняття	149
Література	149
Глава 8. Соціально-екологічна теорія У. Бронфенбреннера ...	150
Багаторівневість соціального оточення особистості	150
Мікросистема	151
Мезосистема	152
Екзосистема	152
Макросистема	153
Висновки	154
Питання для обговорення та закріплення матеріалу	154
Основні терміни та поняття	155
Література	155

РОЗДІЛ ІІІ. СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ 157

Глава 9. Соціально-психологічний аспект

дослідження особистості	157
Поняття „особистість”	158
Поняття соціального типу і соціального характеру особистості.	
Проблема типології особистості в соціально-психологічній науці ..	162
Перехідні соціальні типи особистості	167
Соціальний тип і соціальна зрілість особистості	170
Взаємозв'язок соціального й індивідуального в людині	176
Індивідуальність особистості	177
Висновки	181
Основні терміни та поняття	182
Питання для обговорення та закріплення матеріалу	183
Література	184

Глава 10. Теорія соціалізації особистості..... 186

Основні теоретичні напрямки дослідження процесу соціалізації особистості	187
Визначення поняття „соціалізація”	191
Система понять „соціалізація”, „соціальний розвиток”, „формування особистості”, „виховання”, „соціалізованість”, „ресоціалізація” у теорії соціалізації особистості.....	198
Форми соціалізації	203
Механізми соціалізації	205
Висновки	208
Основні терміни та поняття	211
Питання для обговорення та закріплення матеріалу	211
Література	212

Глава 11. Проблема стадійності процесу соціалізації	213
Концепція стадійності Ж. Піаже	214
Проблема стадійності розвитку людини в науці. Концепція стадій розвитку особистості в психоаналізі	221
Теорія стадій розвитку особистості в культурно-історичній теорії. Основні закони розвитку дитини за Л. Виготським	224
Вікова періодизація Д. Ельконіна	228
Концепція Д. Фельдштейна	230
Концепція критичних періодів і криз в розвитку особистості	231
„Теорія подій” про вікові періоди особистості	235
Сензитивні періоди розвитку особистості	236
Висновки	237
Основні терміни та поняття	239
Питання для обговорення та закріплення матеріалу	240
Література	242
Глава 12. Сучасні теоретичні підходи у вирішенні проблеми соціалізації особистості	244
Вплив трансформаційних процесів суспільства на соціалізацію особистості	244
Когнітивна революція і проблема соціалізації	246
Конструктивістський підхід у дослідженні соціалізації	248
Проблема „дитина – суспільство” в сучасних дослідженнях соціалізації особистості	250
Висновки	255
Основні терміни та поняття	256
Питання для обговорення та закріплення матеріалу	257
Література	257

РОЗДІЛ ІV. ДОСЛІДЖЕННЯ ОКРЕМИХ МОДЕЛЕЙ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ	259
Глава 13. Політична соціалізація	261
Напрямки та підходи у дослідженні політичної соціалізації	262
Стадії політичної соціалізації та її агенти	264
Форми політичної соціалізації	272
Когнітивний, афективний та конативний компоненти політичної соціалізації	272
Висновки	280
Основні терміни та поняття	282
Питання для обговорення та закріплення матеріалу	282
Література	284
Глава 14. Економічна соціалізація особистості	286
Визначення поняття „економічна соціалізація” та його складових	286
Гроші та їх соціалізуюча функція	291
Грошові типи особистості	294
Етапи формування уявлень про гроші у дітей	296
Стадійний характер економічної соціалізації	300
Підприємливість як міра економічної соціалізованості особистості ринкової економіки	306
Висновки	312
Основні терміни та поняття	315
Питання для обговорення та закріплення матеріалу	315
Література	316
Глава 15. Статеворольова-соціалізація особистості	318
Статева диференціація	319
Стадійність процесу статево-рольової соціалізації	327
Гендерна культура суспільства. Гендерні норми	330
Гендерні стереотипи як протиставлення маскулінності і фемінності	335

Гендерні ролі	344
Гендерна ідентичність особистості	354
Висновки	364
Основні терміни та поняття	367
Питання для обговорення та закріплення матеріалу	367
Література	368

РОЗДІЛ V. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ СПІЛКУВАННЯ

І ВЗАЄМОДІЇ ЛЮДЕЙ	371
--------------------------------	------------

Глава 16. Загальні питання проблеми спілкування	372
--	------------

Визначення поняття „спілкування”	373
--	-----

Структура спілкування	377
-----------------------------	-----

Функції спілкування	384
---------------------------	-----

Спілкування як форма існування і виявлення людської сутності ...	385
--	-----

Розвиток спілкування в онтогенезі	387
---	-----

Спілкування як потреба людини	389
-------------------------------------	-----

Афіліація як потреба в спілкуванні	390
--	-----

Висновки	396
----------------	-----

Основні терміни та поняття	398
----------------------------------	-----

Питання для обговорення та закріплення матеріалу	398
--	-----

Тест для визначення потреби у спілкуванні	400
---	-----

Література	402
------------------	-----

Глава 17. Комунікативна сторона спілкування	403
--	------------

Міжособистісна комунікація	405
----------------------------------	-----

Моделі комунікації	409
--------------------------	-----

Вербальна комунікація	413
-----------------------------	-----

Невербальна комунікація	414
-------------------------------	-----

Тест на володіння невербальними компонентами ділового спілкування	418
---	-----

Комунікативна компетентність	419
------------------------------------	-----

Методики діагностики комунікативного контролю	422
Правила і техніки спілкування	424
Висновки	434
Основні терміни та поняття	436
Питання для обговорення та закріплення матеріалу	437
Література	438
Глава 18. Інтерактивний параметр спілкування	440
Визначення поняття “взаємодія (інтеракція)”	440
Взаємодія як контакт між людьми	446
Взаємодія як організація діяльності	449
Механізм соціальної взаємодії	450
Дослідження взаємодії в концепції “символічного інтеракціонізму”	452
Транзактний аналіз Е. Берна	456
Типи взаємодії	460
Кооперація	461
Конфлікт	464
Розв’язання конфлікту через конфронтацію до співробітництва	468
Соціальні дилеми. Вирішення соціальних дилем	469
Висновки	474
Основні терміни та поняття	476
Питання для обговорення та закріплення матеріалу	476
Література	478
Глава 19. Перцептивна сторона спілкування	479
Поняття соціальної перцепції	479
Об’єкт соціальної перцепції	485
Візуальна психодіагностика	490
Суб’єкт соціальної перцепції	492
Формування першого враження про людину	493
Стереотипізація, ідентифікація, рефлексія	495
Каузальна атрибуція	499

Фундаментальна помилка каузальної атрибуції	501
Висновки	505
Основні терміни та поняття	506
Питання для обговорення та закріплення матеріалу	507
Діагностика домінуючої перцептивної модальності (С. Ефремцева) ...	508
Література	510

РОЗДІЛ VI. СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

СПІЛЬНОСТЕЙ І ГРУП

Глава 20. Проблема групи в соціальній психології

Визначення поняття група

515

Основні характеристики групи. Композиція групи, структура

групи, групові процеси

522

Система групових очікувань (експектацій)

525

Класифікація груп

530

Висновки

534

Основні терміни та поняття

535

Питання для обговорення та закріплення матеріалу

535

Література

537

Глава 21. Соціальна психологія малих груп

Головні підходи до вивчення малих груп

539

Соціометричний напрямок вивчення малих соціальних груп

540

Соціологічний напрямок вивчення малих соціальних груп

544

Школа „групової динаміки”

547

Класифікація малих груп

551

Висновки

556

Основні терміни та поняття

559

Питання для обговорення та закріплення матеріалу

559

Діагностика психологічного клімату в малій групі

561

Література

564

Глава 22. Соціально-психологічні дослідження динаміки малих груп	566
Визначення поняття „групова динаміка”	566
Утворення малої групи	567
Феномен групового тиску. Конформізм	568
Інформаційний і нормативний соціальний вплив	569
Експерименти С. Аша	571
Теорія соціального поштовху	573
Експерименти С. Мілграма	577
Вплив меншості	579
Групова згуртованість	582
Теорія діяльнісного опосередкування міжособистісних стосунків в групі	584
Мала група як колектив	586
Лідерство і керівництво в малих групах	588
Теорії сутності і виникнення лідерства	589
Стилі лідерства і керівництва	592
Гендерний аспект лідерства	594
Проблема прийняття групового рішення	594
Прийняття рішення і тип задачі	595
Феномен руйнування процесу прийняття групового рішення ...	596
Групомислення	597
Феномен групової поляризації	598
Феномен „зрушення до ризику”	599
Технології прийняття групою ефективних рішень	600
Висновки	601
Основні терміни та поняття	604
Питання для обговорення та закріплення матеріалу	605
Експресс-тест самооцінки лідерства	607
Література	608

РОЗДІЛ VII. НАТОВП ЯК РІЗНОВИД СОЦІАЛЬНИХ ГРУП ... 611

Глава 23. Натовп як форма масової поведінки людей 612

Передумови масовизації суспільства 612

Основні характеристики масових форм поведінки 614

Історія дослідження психології мас 616

Психологія мас в концепціях Г.Лебона та Г. Тарда 617

Концепція психології мас З. Фрейда 619

С.Сигеле про злочинний натовп 622

Російська традиція вивчення натовпу 623

Глава 24. Натовп як соціально-психологічний феномен 625

Натовп і публіка 625

Натовп і маса 626

Загальні риси натовпу 627

Чисельна характеристика натовпу 628

Рольова диференціація у натовпу 629

Умови і етапи формування натовпу 630

Коллективне і підсвідоме у натовпу 632

Паніка як феномен натовпу 635

Чутки як феномен натовпу 636

Глава 25. Специфіка поведінки людини у натовпу 639

Загальні характеристики поведінки людини у натовпу 639

Зміна психічних процесів людини у натовпу 640

Причини зміненого стану свідомості 642

Деіндивідуалізація 644

Фізична анонімність 645

Залежність сили впливу від чисельності натовпу 646

«Кільцева реакція» у натовпу 649

Висновки 652

Основні терміни і поняття 659

Питання для обговорення і закріплення матеріалу 660

Правила та поради щодо взаємодії людей у натовпу	663
Поради щодо профілактики суспільного неспокою (за П.Сорокіним)	664
Формула оперативного визначення чисельності натовпу (за Х. Джекобсоном)	664
Засоби профілактики паніки у натовпу	664
Правила поведінки у натовпі	665
Етапи виникнення паніки у натовпу (за Л.Почебут)	666
Засоби профілактики паніки (за А.П.Назаретяном)	667
Література	668
БІБЛІОГРАФІЯ	671

*Світлій пам'яті
Ганнусі Авер'янової,
людині і психологові від Бога,
моїй вічно і безмірно любій
внучці присвячується*

ВСТУП

Соціальна психологія, як і інші науки, – це пошуки відповідей на запитання, які задає суспільство самому собі. Суспільство ставить собі, і тим самим науці задачі, які мають життєво важливе практичне значення. Тому проблема розвитку науки – це в першу чергу, розвиток її здатності давати відповіді на практичні соціально значущі запитання.

Соціальна психологія стала самостійною наукою відносно недавно, на початку ХХ сторіччя. В Україні десять-п'ятнадцять років назад курс соціальної психології майже ніде не читався, а серед наукових дослідників лише декілька десятків могли назвати себе соціальними психологами. Сьогодні соціальна психологія є однією з тих дисциплін, що динамічно розвиваються. Динаміка її розвитку у нас і на Заході є вражаючою. Якщо глянути на загальний обсяг наукової про-

дукції, то виявляється, що 90 % соціально-психологічних досліджень в світі здійснено за останні 50 років. Півстоліття тому кількість дипломованих спеціалістів налічувала сотні, а тепер – сотні тисяч/

На сьогодні наукові, академічні дослідження проводяться десятками тисяч фахівців (біля 50 тис.), ще близько 200 тисяч – практикуючими психологами. Змінюється географія досліджень. Ще в 60-ті роки соціальна психологія практично була *американською* наукою. Зараз ситуація змінилась. Говорять вже про *три ареали розвитку* соціальної психології: США, Європа і, так звана, третя соціальна психологія, яка розвивається в Азії, Африці і Латинській Америці. Вже біля 100 тис. спеціалістів – соціальних психологів працює поза США. У всьому світі зростає попит на соціальних психологів. Багато хто називає соціальну психологію головною наукою XXI століття.

Ця динаміка пов'язана з динамікою і закономірностями суспільства, з його потребами. Бурхливі соціально-економічні зміни сучасного суспільства сприяють зростанню вимог як до осмислення подій з точки зору соціальної психології, так і до діяльності спеціалістів, яким в першу чергу потрібні знання з соціальної психології.

Соціальна психологія, яка зародилась на межі психології і соціології, є наукою про такі явища суспільства, які не можуть бути дослідженими без допомоги об'єднання цих двох наукових підходів: соціологічного та психологічного, адже соціальні закономірності проявляються через діяльність людей з їх психічними властивостями. Тому будь-яке суспільне явище має свій „психологічний” контекст.

Загалом, соціальна психологія – це наука про взаємозв'язок соціального і психологічного, їхню взаємодію та взаємозалежність, про соціально-психологічні явища, які виникають у процесі соціальної взаємодії і характеризують індивіда і групу, про масову свідомість та масову поведінку людей. Розвиток соціальної психології – це, перш за все, розвиток її здатності давати практичні відповіді на такі актуально життєво важливі задачі: як і чому соціальне (суспільство, організація, група) впливає на особистість; яким чином особистість, її діяльність впливають на функціонування групи; як функціонує

соціально-психологічна реальність, яка виникає в процесі такого взаємозв'язку. Потреба у соціально-психологічних знаннях в сучасних умовах стає першочерговою потребою людства.

Професійна підготовка сучасного спеціаліста-психолога потребує поглиблене оволодіння студентами соціально-психологічними знаннями. Виток багатьох проблем, з якими стикається сучасне суспільство, мають підґрунтя в особливостях взаємодії між особистістю і суспільством. Тому актуальною задачею підготовки спеціалістів не тільки з психології, але й з інших галузей, які пов'язані з життям людини, є поглиблення знань про „людину живу” (*Homo vivens*), яка існує в багатомірному життєвому середовищі. Жива людина буде свій життєвий світ у просторі власних життєвих координат, одночасно перебуваючи в багатомірній суспільній реальності.

Оволодіння знаннями соціальної психології дає можливість осмислювати сучасну різноманітність системи людських стосунків, знаходити адекватні способи вирішення питань, що виникають в комунікативній, підприємницькій, організаторській сфері міжособистісних і міжгрупових взаємодій.

Соціальна психологія включає в себе такі розділи як соціальну психологію особистості, соціально-психологічну характеристику спілкування, соціальну психологію малих груп, соціальну психологію великих груп, соціальну психологію масових рухів.

В навчальному курсі висвітлюються різні напрямки та школи соціально-психологічної думки, які спрямовують сучасну соціально-психологічну теорію та практику соціальної реальності.

Запропонований підручник спрямовано на формування у практичних психологів необхідної теоретичної бази для виконання функцій психолога-практика у соціальній сфері: системі освіти, виробництві, управлінні, в малих і великих групах та ін. Він також має на меті розширення професійної ерудиції, кругозору, вироблення наукового світогляду, оволодіння глибокими знаннями про закономірності і механізми виникнення, функціонування і прояву соціально-психологічної реальності, що складається в процесі особистісних взаємодій, оволодіння студентами навичками основних методик соціально-психологічних досліджень.